

ЧИННИК ФІЛОСОФІЇ ПРАГМАТИЗМУ У ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Поліщук Ніна Павлівна

доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

Fulbright Scholar Program, 2005–2006,
Stanford University

Анотація: У центрі уваги статті – пріоритети філософії прагматизму, які дозволяють розглядати її як конструктивний чинник демократичної модернізації. До них належать інтелектуалізація соціальних практик, культурна політика, самокритична рефлексія, демократизм цілей і засобів, компроміс vs непримиренний антагонізм. Як інструмент інтелектуально-практичного опосередкування прагматизм створює живильний ґрунт для соціальних надій та їх реалізації.

Ключові слова: прагматизм, соціальні практики, культурна політика, фолібілізм, прагматична інтелектуальність, радикальна демократія, соціальна надія.

Abstract: The article is focused on the priorities of philosophy of pragmatism that permits to see it as a constructive agency of democratic modernization. An intellectualization of social practices, cultural politics, self-critical reflection, democratic ends and means, compromise vs combating antagonism are pertinent to the matter. As an instrument of the intellectual/practical mediation pragmatism feeds ground of social hopes and their realization.

Keywords: pragmatism, social practices, cultural politics, fallibilism, pragmatic intelligence, radical democracy, social hope.

Головним із пріоритетів філософії прагматизму є практична роль філософії, але не в похідному, пасивному щодо теорії значенні (як-от пошук можливостей утілення певної сукупності попередньо розроблених теоретичних принципів), а як активний інтелектуальний чинник, що відгукується на потреби соціальних практик, стимулюючи, уповільнюючи або й випереджаючи їх *залежно від корисності цих практик для життя конкретної людини та спільноти в цілому у проєкції майбутнього*. Відповідно проблема істини також «олюдноється», оскільки виходить за межі традиційного гносеологічного підходу й переноситься у відкритий простір функціонування соціальних практик, у які людина вже включена та які вона створює сама. Під кутом зору проблеми «практичності філософії» йдеться не про заперечення філософії як теоретичного дослідження, а про перегляд пріоритетності будь-якої теорії, у т. ч. філософської, у площині її актуального включення у практику. Варто відзначити тут суголосність

оцінок значення теорії німецьким хіміком, лауреатом Нобелівської премії Ф. В. Оствальдом та класиком філософії американського прагматизму В. Джеймсом. Обидва в цих оцінках відштовхувалися від думки, формулювання якої увійшло до лексики багатьох філософів і стало своєрідним кредо філософського прагматизму, а саме: «Що не має значення для практики, не має значення і для філософії» (What does not make difference for practice does not make difference for philosophy).

Виникає цілком слушне запитання: що ж у цьому кредо «специфічно прагматичного», адже переважна більшість філософських теорій не тільки не заперечує, але й наполягає на власній значущості для практики чи принаймні важливості пошуку шляхів у цьому напрямі. Для відповіді на це запитання слід звернути увагу на таку особливість філософії прагматизму, як інноваційність підходів до проблематики, пов'язаної з практикою, починаючи від класичного етапу формування до новітніх модифікацій. Засновник філософії прагматизму американський логік, математик, учений із широкими природознавчими зацікавленнями Ч. Пірс сформулював свою «прагматичну максиму» не в руслі традиційного аристотелівського поділу філософії на практичний і теоретичний рівні, а всупереч цьому поділові, як категоріальний інструмент його подолання. Згідно з «прагматичною максимою», теоретична категорія наукового об'єкта ставилася в залежність від практичних цілей дослідника, а істина перетворювалася на безконечно віддалену, але історично досягну мету комунікативної спільноти дослідників. Наступний інноваційний крок було зроблено послідовником Ч. Пірса В. Джеймсом, який у співпраці з Ф. К. С. Шиллером перевів проблему практичності філософії у площину прагматизму як гуманізму. Оскільки «слід людського поруху є на всьому» [3, р. 26], то традиційний постулат наближення теорії до практики шляхом осмислення пізнавальних можливостей суб'єкта як монопольного репрезентанта Істини («невидимого трибуналу розуму», Р. Рорті), оцінювався як односторонній і віддалений від життя. Відповідно проблема істини занурювалась у плюралістичний вир людських прагнень, переконань, конкретних дій та їх наслідків й завдяки цьому набувала гуманістичного наповнення. Услідження всього спектра людської індивідуальності, порівняно з «вишуканим екстрактом» незмінної ідеальної сутності *ratio*, прагматисти вважали проявом антигуманності, який спотворює пізнання як складову життєвого процесу, а логіку позбавляє ба-

гатства її пізнавальних можливостей. Філософська увага перемикалася від вертикальної статичної ідеї про пізнавальні можливості людини досягнути незалежну від неї природну чи метафізичну сфери реальності на горизонтальну динаміку *комунікативно взаємозалежних переконань (beliefs), звичок та способів дії (habits of action)*. Хоча життєвий простір людини ставав у край неспокійною ареною зіставлень, конфліктів, узгодженостей і розходжень різних переконань і звичок, він не меншою мірою ставав ареною здобуття конкретних шансів задля його актуального гуманного впорядкування.

Згідно з В. Джеймсом, на статус істини найвагомніше може претендувати та ідея, яка є *добрим провідником у житті з метою зробити його кращим*. Філософія прагматизму застосовує меліористичну ідею «покращення» (betterment) під іншим кутом зору, ніж класична соціологія, у надрах якої зародився цей термін. Вона покладається на прагматичну раціональність, тобто на сукупність аргументів на користь практичної ефективності діяльній (включно з мовною) активності людини, а не на їх досконалу теоретичну демонстративність. Як слушно зазначає сучасний дослідник «прагматики покращення» Ніколас Речер, суперечність між прагненням досягти практичної ефективності й «непрохідним туманом невизначеності» у його реалізації є повсякчасною, але прагматичні наміри й зусилля у цьому напрямі *самі по собі є сильною моральною чеснотою і становлять передумову «неминучого успіху»* [5, р. 63, 70]. У контексті класичних напрацювань філософів-прагматистів ХХ ст., особливо Дж. Дьюї, цей висновок перестає бути декларативно оптимістичним, оскільки спирається на притаманні прагматизму ідеї фоллібілізму¹ й експерименталізму, які доповнюють одна одну. Прагматисти є фоллібілістами, тому що визнають неможливість достеменно знати наперед наслідки здійснення індивідуальних чи колективних соціальних практик. Звідси – наголос на думці, що слід повсякчас бути готовим до «спроб і помилок» (trials and errors), пріоритетно керуючись прагматичною настановою досягти конкретних наслідків «на краще». Експерименталізм утілює не тільки готовність до помилок та їх визнання, але й реалізацію практичного наміру – у спектрі наявних альтернатив – як стрижневого завдання для досягнення бажан-

¹ Поняття фоллібілізму (від англ. *fallible* – схильний до помилок; хибний) давно вкорінене у філософських теоріях, які займалися проблематикою пізнання, як-от у скептицизмі Д. Г'юма чи епістемології Р. Декарта, але сам термін уперше був застосований у ХІХ ст. прагматистом Ч. Пірсом. Назагал його зміст окреслюється як теза про неможливість отримати вичерпне знання.

них, добрих, життєво корисних для індивіда й спільноти наслідків. Фоллібілізм та експерименталізм стають брендовою ознакою (hallmark) філософського прагматизму як *практично функціональні чинники руху соціальних практик*, які спроможні бути достатньо гнучкими й змінюваними з метою досягти добрих, корисних для людини результатів у *проекції майбутнього*.

Прагматика фоллібілізму є конструктивним складником у здійсненні демократичної модернізації, адже вона ґрунтується на визнанні недосконалості демократичних процесів у будь-якому суспільстві та неможливості точно передбачити кризові явища, які супроводжують ці процеси, що спонукає демократію до постійного самооновлення й тому зміцнення. Незважаючи на жорстку критику вад демократії як з боку її прихильників, так і принципових опонентів, прагматичний фоллібілізм оптимістичний. Підстава для оптимізму криється у покладанні на практичну конструктивність дій у контексті допущення «спроб і помилок». Адже саме в такий спосіб істина виявляє себе як процес встановлення того, що, згідно з широко цитованим висловом В. Джеймса, є для людини «добрим з огляду на її переконання, до того ж добрим із встановлених, визначених причин» [3, р. 30]. Друга частина цього вислову є вагомим аргументом для відхилення стереотипного звинувачення прагматизму в релятивізмі, бо спрямовує думки і дії індивіда не так на суб'єктивно-вольовий аспект вирішення проблеми, як на прагматично-раціональне врахування усіх складових конфлікту переконань в інтересах кожного та спільноти в цілому. *Прагматизм підходить до динамічного взаємовідношення цілей, умов та наслідків актуальних соціальних практик (правових, економічних, освітніх, дослідницьких, мовних тощо) як до ефективного засобу здійснення реформаторських зусиль*. Звідси – пріоритетність найближчих цілей (ends-in-view), реалізація кожної з яких утворює стартовий майданчик для відчутного практичного руху у руслі окресленої стратегії. У контексті такого підходу філософія прагматизму відіграє роль не зобов'язального теоретичного нарративу, а лише спонукального чинника діяльності, націленої на результат. У цій ролі вона допомагає формувати соціальний інтелект як прагматичний (pragmatic intelligence), адже прагматичний інтелект покладається не на абстрактні теоретичні настанови, а на зміну «звичок діяти» (habits of action).

Прирівнюючи прагматизм до нової форми гуманізму, В. Джеймс метафорично вказував на прагматизм як фермент, що набирає сили

та оприявнює нову інтелектуально-практичну перспективу прийдешнього часу. І він не помилився. Розвиток філософії упродовж ХХ та початку ХХІ ст. підтвердив тенденцію до повільного, але неухильного розгортання філософського повороту в бік прагматизму. Не завадило цій тенденції і її певне послаблення, а то й відступ у 1950–1960-ті роки перед потужними спробами аналітичної філософії, зокрема у формі лінгвістичного повороту, зберегти на філософській арені панівні позиції. Фермент прагматизму продовжував свою дію не тільки *поряд* з іншими філософськими напрямками як їх альтернатива, але й визрівав усередині цих напрямів, трансформуючи їх інтелектуальний простір. Доклали до цього зусиль як філософи науки (центральна постать Т. Кун), так і цільні представники аналітичної школи (серед них В. Квайн, В. Селларс, Д. Девідсон), які зробили принципово важливі кроки у переосмисленні усталених філософських підходів у контексті їх відкритості до прагматизму.

На теренах гуманітаристики новітні виклики соціальних практик від середини минулого століття й дотепер потребували й потребують виведення філософії із осяйного й шляхетного «мармурового храму» (метафора В. Джеймса) та занурення у реальний життєвий процес, що «сповнений сум'яття, бруду, болю й плутанини» [3, р. 8]. У другій половині ХХ ст. на автентичному європейському ґрунті близька до прагматизму філософська проблематика була порушена такими видатними філософами, як Ж. Деріда та Ю. Габермас. Утім, головним очільником нової хвилі інтелектуального самоствердження та філософського оновлення прагматизму став американський філософ Р. Рорті. Сукупність усіх праць цього видатного філософа сучасності засвідчує його зосередженість на питанні про те, *яким чином* філософія може увійти у реальний життєвий процес, тобто стати безпосереднім і дієвим *чинником* цього процесу. Якщо класики філософії прагматизму (особливо Дж. Дьюї) переконливо обґрунтовували ідею про необхідність наближення філософії до практичного життя конкретної людини та людського загалу в цілому шляхом «реконструкції філософії», то Р. Рорті перевів осмислення цієї проблеми в іншу площину. Ця площина не йде у розріз із класичними напрацюваннями прагматизму, але дозволяє побачити їх у новому, неопрагматичному вимірі. Складність сприйняття філософськи інноваційного підходу Р. Рорті до практичності філософії полягає в моменті парадоксальності, який присутній у тезі про *долання межі* між філософією і соціальними практиками

через їхнє *розмежування*¹. Момент логічної парадоксальності тут безумовно наявний, адже стверджується думка про практичність філософії, що йде всупереч класичній традиції, згідно з якою моральнісна сфера життя людини, втілювана у практичній поведінці, має підпорядковуватися філософськи аргументованим принципам розуму². Але чи є парадоксальною вищезгадана теза Р. Рорті у контексті реальних соціальних практик? Адже вони розгортаються незалежно від того, володіє хтось знанням, наприклад, про моральну силу категоричного імперативу чи ні. Неопрагматизм обстоює думку про входження філософії у ці практики не як привілейованого лідера, що монополює знанням про моральні орієнтири у житті людини, а як *одного з допоміжних чинників цих практик, що долучається до них і допомагає їх формувати*. У цій ролі філософія стає «культурною політикою», тобто інтелектуальним учасником складного сплетіння подій суспільного життя, незалежно від його наразі революційного чи еволюційного характеру.

Філософська функція прагматизму зосереджується у спрямуванні інтелектуальних зусиль (від звичайної людини до професіоналів у будь-якій галузі) на віднаходження платформи збалансування різноспрямованих векторів соціальних зацікавлень та інтересів. «Культурна політика» – це насамперед сфера моральності, яка формується і приймається комунікативною спільнотою як практичний регулятив поведінки. Його витoki – не у відтворенні формулювання, яке видається найбільш теоретично прийнятним, а у спроможності здійснити моральний вибір у конкретній життєвій ситуації, який збалансовує індивідуальний інтерес та позитивну динаміку соціальних практик спільноти. Це збалансування відбувається у контексті корисності цих практик як для певного людського індивіда (або спільноти), так і для інших людей (або спільнот), які мають не тільки розбіжні, але й часом протилежні переконання і звички та дотримуються контроверсійних способів дій. Як вірогідний чинник «культурної політики» філософія прагматизму надає великого значення виваженій риториці спілкування між носіями різних, навіть несумісних переконань.

¹ Сукупність обґрунтувань цієї тези докладно розгорнута у низці праць Р. Рорті (R. Rorty), зокрема «Philosophy as Cultural Politics». – Cambridge University Press, 2007; «Philosophy and Social Hope». – Penguin Books, 1999; Achieving Our Country. Leftist Thought in Twentieth-Century America. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999 та ін.

² Її вищий шабель – вчення І. Канта про категоричний імператив як центральну категорію, яка регулює моральнісну сферу життя людини на універсальних засадах практичного розуму.

Ідеться про переведення публічної риторики з площини протиставлень, звинувачень та образ у річище правових підходів та ординарного людського взаєморозуміння. За такого підходу риторику, побудовану на словах із префіксом анти-, варто максимально вилучити з ужитку; це ж стосується «сміттевої люстрації» як претендента на «вищий» щабель політичного очищення. Якщо брати до уваги метод гніву, втілюваний в обурливих словах, то, несучи в собі безсумнівний виправдувальний чинник морального неприйняття певних явищ (крадіяства, обману, лицемірства, корупції в усіх виявах), його ефективність є короткотерміною. З точки зору прагматизму ідеологія і практика «резентменту» (англ. *resentment* – обурення, гнів, образа) тим надійніша, чим менше насильства до неї залучено. Конструктивні наслідки соціальних практик «резентменту» виявляються у спроможності відійти від публічного висловлення настроїв протиставлень і звинувачень та увійти у спокійне річище згаданого вище «беттерменту» – цілеспрямованої покровокої зміни («покращення») життя всіх прошарків людського загалу – від еліти до простолюду сукупно. У цьому відкритому просторі прагматичних трансформацій акції люстрації втрачають за ступенем буремності, але набувають практичної ефективності (щодо вибору, а не вибірковості можливих кандидатур, прозорості правових процедур, результативності на теренах конкретної ділянки роботи у перспективі та ін.).

У контексті філософського прагматизму соціальні практики – це сукупність звичних способів поведінки (*habits of action*) або переконань (*beliefs*) у певний історичний період, які ідентифікують характер і спектр діяльності людей у певній спільноті та можливості їх індивідуального розвитку. У періоди інтенсивних історичних змін питання про звичні способи поведінки особливо загострюється тому, що в них зосереджується можливий потенціал еволюційного (після революційних струсів) розвитку подій. Ідеться про прагматичний принцип «*self-reliance*», розширений зміст якого полягає не тільки в покладанні людського індивіда на самого себе як суб'єкта відповідальності (релевантне слово «самопоміч»), але й у довірі до нього як вірогідного й цілком позитивного дівця соціальних практик. Принцип «*self-reliance*» припускає можливість зміни й заміни узвичаєних переконань (нехай за певних обставин помилкових, а то й негідних) на інші, соціально конструктивні й моральнісні. Як зауважують філософи-прагматисти (серед них Р. Рорті, Г. Патнем), у прагматичному просторі спілкування і взаємодії критично важливим є моральний вибір між добром і добром, тобто між різновидами і ступенями добра. Цей вибір

є набагато важчим, ніж між полюсами абсолютного добра і зла, адже, обираючи між добром і добром, тобто припускаючи відносність добра у різних контекстах та відмінності в поглядах на добро в інших людей, людина бере тягар відповідальності й за них також, тим самим добровільно збільшуючи його тиск на себе особисто. Тобто простір відповідальності не формалізується, а конкретно гуманізується й у такий спосіб стає соціально корисним для всіх дієвців цього вибору. Визнання абсолютних полюсів добра і зла має вагоме метафізичне значення у формуванні моральнісних орієнтирів, але, перенесене в політичну сферу, воно може відігравати парасолькову роль, хоч і не завжди навмисну, для прикриття далеко не сумісних із метафізикою справ.

В умовах сучасної України демократична модернізація – це період інтенсивних змін. Законотворчість і розроблення актуальних для суспільства програм є необхідним, але не пріоритетним критерієм цих змін. Їх інтенсивність – це реальні демократичні зрушення, які зрозумілі й відчутні практично, у безпосередньому життєвому просторі конкретної людини. Мовою філософії прагматизму модернізація виявляється у тому, *яким чином* закони, програми, ідеї, принципи «працюють», тобто входять у безпосередній життєвий досвід зовсім різних людей і спільнот. Життєвий досвід – це поле розгортання *нових соціальних практик*. У розумінні досвіду прагматизм наголошує не на аспекті накопичення й усталеності, а руху та розвитку життєвого процесу, що добре вкладається у формулювання Ч. Пірса про досвід як «курс життя» (course of life). Тобто цінність досвіду полягає у спроможності людини змінювати напрям, або «курс життя», з метою зробити його кращим відповідно до своїх соціальних надій. Минуле стає частиною майбутнього, а не навпаки. У контексті спрямованості у майбутнє прагматичний підхід охоплює, крім згаданих вище фоллібілізму й експерименталізму, також демократичний радикалізм і соціальну надію.

Сучасні послідовники філософського прагматизму слушно відзначають труднощі, на які наражалися як класики цього напрямку, так і вони самі в осмисленні низки важливих проблем. Серед останніх – проблеми співвідношення спільноти із її індивідуальними учасниками, між самими індивідуальними учасниками та поміж спільнотами в історичному й політико-культурному процесі їх взаємодії. Найбільше уваги цій проблемі приділяв Дж. Дьюї, зокрема в чималій праці «Громада та її проблеми» (1927) та наріжних статтях з цього питання «Демократія є радикальною» (1937) та «Креативна демократія – завдання, що стоїть перед нами» (1939). Осмислення Дж. Дьюї сукупності проблем довкола осі «спільнота – індивід» де-

тально розкриває особливості прагматизму як практично орієнтованої філософії, яка «не спускає» до практики свої горішні концептуальні напрацювання, а підходить до них як до інструменту соціальних трансформацій. У цій сукупності гострою прагматичною проблемою, яка має безпосереднє відношення до сучасних процесів демократичної модернізації в Україні, є проблема співвідношення держави і спільноти у різноступеневому розшаруванні – держава та індивід, держава та спільноти, міжіндивідуальні стосунки у спільноті, між спільнотами, між асоціаціями спільнот тощо. Дж. Дьюї звернувся до цієї проблематики напередодні великої депресії в Америці, виділивши такий аспект, як трансформація ролі держави та державного управління, із статичної структури *над* спільнотою у динамічний функціональний орган здійснення інтересів членів спільноти *поряд* із цією спільнотою. «...За самою своєю природою держава є завжди чимось таким, що підлягає прискіпливому розгляду, дослідженню, пошукові. Майже одразу, як її форма усталюється, вона потребує перетворень» [2, р. 290]. Згідно з Дж. Дьюї, прагматичний експерименталізм охоплює сукупно трансформацію як держави та управлінських механізмів, так і самої спільноти. Спільнота не тільки і не стільки залежить від держави, але й має власні трансформаційні джерела, завдяки яким здійснюється перетворення цієї спільноти у громаду. До цих джерел належить спроможність змінювати свої переконання та звички дії (*habits of action*), наповнення цих звичок інтелектуальною складовою, готовність до інклюзивного діалогу та пошук дієвих компромісів.

У контексті сучасних подій в Україні настанова на зміну усталених переконань і звичок є гостро актуальною. Її сприйняттю як внутрішньої спонуки не в останню чергу сприяє філософсько-прагматична спрямованість на інтелектуалізацію соціальних практик і формування прагматичної інтелектуальності (*pragmatic intelligence*). Прагматична інтелектуальність не тотожна усвідомленню універсального критерію просвітницького чи комунікативного ґатунку, адже цей критерій може виявитися безсилим щодо взаємовиключних підходів індивідів чи спільнот. Визначальною ознакою прагматичної інтелектуальності є спрямованість у майбутнє, в якій довгостроковий соціальний експерименталізм спирається на базову основу виконання найближчих цілей (*ends-in-view*). Прагматизм поєднує окриленість надією, яка не потребує теоретико-філософського обґрунтування, із практичною надійністю поступальних кроків у її здійсненні. Соціальна надія має бути «відважною», за крилатим означенням Б. Обама

(книга «Відвага надії»), але її виклики потребують повсякденної праці над досяжними проблемами. Марк Сандерс у статті «Принциповий прагматизм Обами» наводить фрагмент із цієї книги як актуальну настанову у справі демократичної модернізації сучасного суспільства навіть на вищому щаблі його досягнень. Ідеться про те, що процес демократичного управління й законотворчості в Америці спонукає до того, щоб мати наसолоду «від нагоди, що ми не завжди праві й повинні інколи змінювати свою думку», цей процес «ставить нас перед викликом перевіряти наші мотиви і наші інтереси повсякчасно та переконує у тому, що наші індивідуальні й колективні судження є водночас легітимними та вкрай помилковими» [4, р. 37].

Далекосяжна стратегія має безумовну вагу як політична мета, але засоби її здійснення розташовуються в прагматичному вимірі комунікативного простору, який включає також елементи непеєднуваного, наприклад, на рівні висхідних ідеологічних цінностей. Прагматична інтелектуальність орієнтується на соціальну можливість їх неагресивного виявлення у публічній сфері, на активізацію герменевтичного потенціалу речників ідеології. У контексті філософської риторики неопрагматизму ознакою інтелектуального середовища є володіння «багатьма словниками», здатність не сприймати жоден із них як остаточний, а як змінюваний і замінюваний, а також схильність до самоіронії й інтелектуальної самокритичності. Це ж стосується спроможності бути невдоволеним власним мовним інструментарієм, сумнівів у досконалості «кінечного словника» (final vocabulary), яким кожний наразі користується, адже мовне спілкування належить до найважливіших соціальних практик, створюючи простір дієвої гуманної солідарності [6, р. 73, 197–198]. З огляду на такий підхід відкривається конструктивний потенціал «самолюстрації», корекції власних поглядів і словників у перспективі їх розмежування на приватну сферу принципової непоступливості та публічну сферу соціальної адаптивності в інтересах збалансування різновекторних інтересів. Налаштованість на пошук дієвих компромісів, *насолода від нагоди їх досягти*, прагнення до відкритості та інклюзивності простору узгодженостей залежно від перспективи досягнення конструктивних (мовою прагматизму «корисних») для спільноти наслідків належить до *незворотно радикальних*, хоч і найбільш складних важелів демократичної модернізації.

Філософський прагматизм надає інноваційного сенсу розумінню радикальності демократії. Цей сенс концентрується у тезі про невід-

дільність демократичних цілей і методів їх досягнення. «Радикальна демократія» – це такий суспільний устрій, за якого практично «працюють» і цілі, і методи. Радикальність цілей демократії є історично і теоретично переконливою, бо цей устрій уперше поставив завдання задовольнити найнагальніші для людського життя потреби, а саме – свободу й соціальну безпеку широкого людського загалу (без класової, станової, кастової та ін. жорсткої регламентації) та можливості для персонального розвитку кожного індивіда. Проблема в тому, що вагомий теоретичний виклад і переконливе вербальне декларування цих цілей наражається у кращому випадку на зволікання в їх реалізації, а в гіршому – на спокусу й привід застосувати силу. Трагічні наслідки режимів націонал-соціалізму й сталінського «демократизму» були помічені й осмислені у 1930-х рр. Дж. Дьюї у статті «Демократія є радикальною (1937)». Висновки, зроблені на матеріалі цього осмислення, мають виразний філософсько-прагматичний характер, оскільки зосереджуються не на теоретичному й політичному обґрунтуванні демократичних цінностей, а на ефективній практиці їх упровадження. *Стрижень радикальної ефективності демократії – у єдності демократичних цілей і засобів.* Демократія є радикальною, бо «вимагає великих змін в існуючих соціальних інститутах – економічних, правових, культурних. Та нема нічого більш радикального, ніж наполягання на демократичних методах, завдяки яким можуть здійснитися радикальні соціальні зміни» [1, р. 339]. Актуальність цього підсумку для незворотної, радикально сталої модернізації демократії складно заперечити.

Література

1. *Dewey John. Democracy is Radical / John Dewey // The Essential Dewey. – Vol. 1: Pragmatism, Education, Democracy. – Indiana University Press, 1998.*
2. *Dewey John. The Public and Its Problems / John Dewey // The Essential Dewey. – Vol. 1: Pragmatism, Education, Democracy. – Indiana University Press, 1998.*
3. *James William. Pragmatism / William James. – Dover Philosophical Classics, 1995.*
4. *Obama Barac. The Audacity of Hope / Barac Obama // Marc Sanders. Obama's Principled Pragmatism. – New York: Crown Publishers, 2011. – Vol. 8. – № 2.*
5. *Rescher Nicholas. The Pragmatics of Betterment / Nicholas Rescher // Contemporary Pragmatism. – 2013. – Vol. 10. – № 1.*
6. *Rorty Richard. Contingency, Irony, and Solidarity / Richard Rorty. – Cambridge University Press, 1989.*